

Studying the codicology and bibliographic characteristics of manuscripts with Bayaz structure (Case study: Bayaz of the nlai Library)

Sajedeh Salemi

Master's degree in Iranology with a specialization in manuscripts from Shahid Beheshti University of Tehran ¹

Habibollah Azimi

Research Associate Professor and Scientific Advisor, National Library and Archives Organization of Iran. Tehran, Iran. (Corresponding author)²

Abstract

Investigate the elements of codicology and bibliography of undated manuscripts and also to investigate the most frequent content-related elements in the structure of undated manuscripts under research is the purpose of this article. The method of this research is a descriptive-survey with qualitative content analysis. The subject area of this research is the manuscripts investigated with the structure of undated Bayaz and their geographical scope, available in the National Library of Iran. Our sampling method is a census and our data collection tool is a checklist. Among 27 undated Bayazes, most are without the name of the author, date and period of composition. Also, most of their subject and content include prayers. Also, all of these Bayazes lack a scribe, place of writing, and as their name suggests, they also lack a date of writing. These Bayazes are mostly covered with tīmāj leather and without decoration. Also, Naskh and Nastaliq scripts are of most frequency in these Bayazes compared to other scripts. And most of their paper type is foreign. Most of the Bayazes either are in the form of various materials collected from several sources or are merely writings. And they were mainly in the form of booklets that accompanied the person on a journey, part of which was left blank, to be completed during the journeys, and there was not much important content in it. And the Bayazes were mainly in the form of booklets that accompanied the person on a journey. And the use of Timaj covers was more used due to its flexibility, abundance, cheapness and availability compared to other leather covers, and due to the lack of much important content in most of the Bayazes, the decorations was of no importance in it. And Foreign paper was also more used due to its availability. Also, the use of Naskh and Nastaliq scripts in Bayazes was more common due to the special position of these scripts in most periods.

So far, no research has been conducted on the topics and elements of manuscripts, and specifically on the structure of the Bayaz, based on the manuscripts available in a specific library. Therefore, by conducting this research, new and complete materials on the elements of manuscripts will be provided, and unknown aspects of this structure will be further clarified in terms of both content and elements of manuscripts. Also, conducting this research will be useful for researchers in the field of manuscripts and catalogers.

Keywords: Bayaz, manuscript structure, codicology, bibliography, nlai Library

1. E-mail: sajedeh.salemi401@gmail.com

2. E-mail: Azimi@nlai.ir

<https://orcid.org/0009-0001-7644-595X>

<https://orcid.org/0000-0002-7861-2061>

بررسی مشخصات نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی با ساختار بیاض (مطالعه موردی: بیاض‌های کتابخانه ملی)

ساجده سالمی

نویسنده اول، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد ایران‌شناسی با گرایش نسخه‌شناسی از دانشگاه شهید بهشتی تهران.^۱

حبیب‌الله عظیمی

دانشیار پژوهشی و مشاور علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. تهران، ایران. (نویسنده مسئول)^۲

چکیده

هدف: مقصود این تحقیق بررسی عناصر نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی بیاض‌های بدون تاریخ و بررسی بیشترین فراوانی مربوط به محتوا در ساختار بیاض است.

روش: روش این پژوهش، پیمایشی - توصیفی با تحلیل کیفی محتواست و گستره موضوعی این پژوهش، نسخه‌های خطی بدون تاریخ و محدوده آن، نسخه‌های موجود در کتابخانه ملی ایران است. روش نمونه‌گیری ما به شیوه سرشماری و ابزار گردآوری اطلاعات، سیاهه واریسی (چک لیست) است.

یافته‌ها: از بین ۲۷ نمونه بیاض بدون تاریخ، اکثراً بدون نام مؤلف، تاریخ و دوره تألیف هستند. همچنین بیشتر موضوع و محتوای آن‌ها ادعیه است. در هیچ کدام از این بیاض‌ها، نام کاتب و محل کتابت ذکر نشده است و همان طور که از نامشان پیداست، بدون تاریخ کتابت می‌باشند. جلد بیشتر این بیاض‌ها، چرم تیماج و بدون تزئین می‌باشد. همچنین خط نسخ و نستعلیق نسبت به سایر خط‌ها بیشتر استفاده شده است. همچنین کاغذ اکثر آن‌ها فرنگی است.

نتیجه‌گیری: غالب بیاض‌ها مطالب گردآوری شده از چند منبع هستند و عمدتاً به شکل کتابچه‌هایی همراه شخص در سفر بوده که بخشی از آن را خالی می‌گذاشتند تا در سفرها آن را تکمیل کنند. اگرچه در برخی از آنها محتوای چندان مهمی نوشته نشده لکن در لابلای برخی از اوراق بیاض‌ها، رساله‌های کمیاب یا مطالب و اشعار نغز و بسیار ارزشمند وجود دارد که در کتاب‌های دیگر یافته نمی‌شود. به علت همراه بردن بیاض‌ها در سفر، جلد تیماج به دلیل انعطاف‌پذیری، فراوانی، ارزانی و در دسترس بودن نسبت به سایر جلدهای چرمی بیشتر مورد استفاده قرار می‌گرفته و به دلیل نبود محتوای چندان مهم در اکثر بیاض‌ها، بحث تزئینات در آنها مطرح نبوده است. استفاده از کاغذ فرنگی به علت سهولت دستیابی به این نوع کاغذ، بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است. چنانکه کاربرد خط نسخ و نستعلیق در این بیاض‌ها، به جهت جایگاه این خطوط در اکثر دوره‌ها بوده است. کلیدواژه‌ها: بیاض، ساختار نسخ خطی، نسخه‌شناسی، کتاب‌شناسی، کتابخانه ملی

«تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸»

شناسه پژوهشگر: <https://orcid.org/0009-0001-7644-595X>

۱. رایانامه: sajedah.salemi401@gmail.com

شناسه پژوهشگر: <https://orcid.org/0000-0002-7861-2061>

۲. رایانامه: Azimi@nlai.ir

مقدمه

با توجه به منابع نسخه‌شناسی، چهار نوع ساختار در نسخ خطی وجود داشته است: اول، ساختار رایج کتاب که شامل اوراقی است که از ناحیه طول یا عطف گزاسه‌بندی و شیرازه‌بندی می‌شده و بین دو جلد قرار می‌گرفته و مطالب علمی و ادبی طولانی عمدتاً در این ساختار می‌آمده است (مایل هروری، ۱۳۷۹ ش: ص ۱۹۹)؛ دوم، ساختار طوماری که در آن یک ورق با عرض نسبتاً کم و با طول کوتاه، متوسط و بلند که از اتصال اوراق متعدد به یکدیگر تشکیل می‌شده و در بیشتر موارد با خط نازک و خفی استنساخ می‌شده است. در این ساختار بیشتر نسخه‌های قرآن یا ادعیه، حرز و تعویذ برای سرداران سپاه و لشکر فراهم می‌شده و هنگام کارزار، آن را بارشته و بندی چرمی به گردن می‌آویختند یا در جیب گذاشته یا بر بازوی خود می‌بستند (عظیمی، ۱۳۹۶ ش: صص ۶۶-۶۷)؛ سوم، ساختار مرقع که در آن معمولاً هر کدام از قطعات نقاشی یا خوشنویسی را بر روی یک تگه مقوای چسبانند و از محل اتصال تا می‌زدند و در نهایت، کل مجموعه را در داخل دو دقه قرار می‌دادند (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰ ش: صص ۱۷-۱۸-۱۹)؛ چهارم، ساختار بیاض که بیشتر محتوایی چون اشعار و سروده‌ها، زیارت‌نامه‌ها، دعاها، حرز و رساله‌هایی مثل نجوم بوده در برداشته و معمولاً جلدهایی از چرم یک‌لا مثل تیماج و میشن داشته‌اند. این نوع جلد به جهت یک لایه بودن چرم و نداشتن میان جلد، انعطاف‌پذیری زیاد داشته و برای همراه داشتن در سفر مناسب بوده است؛ بنابراین در این ساختار نباید انتظار جلد رنگ‌روغن را داشت. بیاض‌ها اغلب بدون تزئینات هستند و به همین علت، نسخه‌های خیلی تزئینی و دیوانی را در این ساختار نمی‌آوردند.

تعریف بیاض

بیاض کتابی برای گردآوری مجموعه شعرها، دعاها و مطالب گوناگون است. واژه بیاض در معانی سفیدی و نوشتن با خط واضح از روی مسوده (داعی السلام، ۱۳۶۲ ش: ۱/ ص ۷۸۷)، پاک‌نویس کردن (بیهقی، ۱۳۵۰ ش: ص ۱۸۰؛ انوری، ۱۳۵۵ ش: صص ۱۷۱، ۱۷۳؛ یوسفی، ۱۳۶۸ ش: ص ۲۲۲) و نیز کتابچه سفیدناوشته و آنچه برای یادداشت در بغل گذراند (نفیسی، ۱۳۴۳ ش: ۱/ ص ۶۷۳) و مترادف با جنگ و سفینه (افشار، ۱۳۵۴ ش: ص ۵۸)، مرقع، جریده، کشکول، دستور، گلدسته، گنجینه، تذکار و مجموعه نیز به کار رفته است.

در دوره صفویان، اصطلاح بیاض به نسخه پاک‌نویس شده نوشته‌هایی (ارقامی) اطلاق می‌شد که به امر شاه فراهم می‌آمد (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰ ش: ص ۷۶). همچنین بیاض، عنوان نوعی خط کوفی است که برای نوشتن قرآن، احادیث، روایات و ادعیه به کار می‌رفته است (رفیعی، ۱۳۴۵ ش: ص ۱۰).

در نهایت می‌توان گفت بیاض نوعی از کتاب است که بهترین سروده‌ها، نغزترین حکایت‌ها، نادرترین کلمات و شیواترین نمونه‌های نثر را در بردارد و آینه ذوق گردآورنده آن است (نک: افشار، ۱۳۵۴ ش: ص ۲۷۵).

مباحث نظری

ساختار بیاض: بیاض به معنی دفتر سفیدی است که در آن اشعار، یادداشت‌ها و پاره‌ها و بندهای گزیده از کتاب‌ها نوشته می‌شد. همچنین عنوان دفتر معمولی محاسبات روزانه پیشه‌وران و بازرگانان بود. این گونه دفترها را معمولاً از طرف عرض شیرازه‌بندی می‌کردند و هنوز هم به همان اسلوب ساخته می‌شود. این نوع از کاغذها پس از پرسیدن که دیگر

بیاض نیستند، باز هم به نام «بیاض» خوانده می‌شوند (افشار، ۱۳۹۰، ش: صص ۱۲۶-۱۲۷). در عرف نسخه‌پردازان پیشین، ساختار بیاض به‌گونه‌ای از نسخه‌ها اطلاق می‌شد که برخلاف ساختار رایج، اوراق از ناحیه عرض در کنار یکدیگر قرار گرفته و کُراسه‌بندی و صحافی می‌شدند و از ناحیه طول باز و بسته می‌شد. این ساختار بیشتر برای کتاب‌های ادعیه و زیارات یا گزیده‌هایی از مسائل و نکات ادبی - به شعر و نثر - به کار می‌رفت. کتاب‌های بیاض، معمولاً به عنوان کتاب بغلی و جیبی استفاده می‌شد و مالکان، آن‌ها را همیشه - در سفر و در حضر - به همراه داشتند و با توجه به اینکه تعداد اوراق ظهیری این کتاب‌ها - به صورت نانوشت - بیش‌تر از یکی دو برگ بود، مالکانی که ادیب و فاضل بوده‌اند، نکات جالب علمی، ادبی و حتی سفرنامه‌های خود را در این اوراق درج می‌کردند. بیاض‌ها بیشتر به صورت جمع‌آوری مطالب مختلف است و حاوی یک کتاب یا رساله مستقل با عنوان و مؤلف مشخص نیست. بیاض‌ها در فهرست‌نویسی با عنوان‌های قراردادی چون «بیاض ادبی» یا «بیاض ادعیه» معرفی می‌شوند و در مواردی هم که شامل مطالب متفرقه و پراکنده باشد، به آن‌ها عنوان «بیاض جنگ» داده می‌شود؛ بنابراین، در فهرست‌های نسخ خطی، زمانی که عنوان بیاض آمده باشد، فقط ناظر بر شکل و ساختار ظاهری نسخه است و بخشی از عنوان اصلی کتاب نیست (عظیمی، ۱۳۹۶، ش: ص ۶۶).

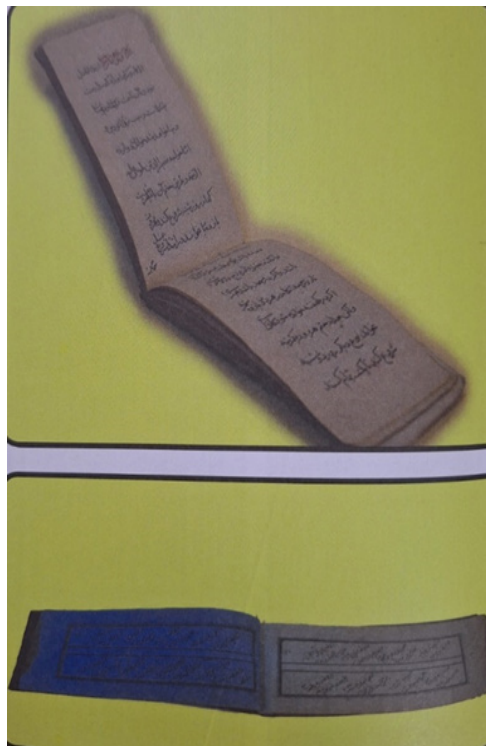
با اینکه واژه بیاض در نزد نسخه‌پردازان بارهای معنایی متنوع داشته است، به اعتبار بحث ما به‌گونه‌ای از کتاب اطلاق می‌شده که اوراق آن از طرف عرض صحافی و شیرازه‌بندی شده باشد و از جانب طول باز و بست شود. این‌گونه از کتاب‌ها در قطع‌های کلان، میانه و خرد فراهم می‌آمده و بیشتر متضمن ادعیه و زیارات بوده‌اند. در بیاض‌ها گزیده‌های مسائل و نکات ادبی هم درج می‌شده است تا جایی که حتی عده‌ای شعرهایی مطلوب و مرغوب را که برای درج در بیاض انتخاب می‌کردند، بیاضی می‌نامیدند؛ یعنی شعر را سزاوار درج در بیاض می‌دانستند. البته بیاض بیش‌تر در قطع‌های خرد (بغلی) فراهم می‌آمده است؛ زیرا اهل فضل و ادب و یارباب مذهب و زیارت عموماً از آن به حیث کتابچه‌ای که در جیب بغل می‌گذازدند، بهره می‌بردند و مطالب مندرج در آن را در سفر مورد استفاده قرار می‌دادند. به همین دلیل بیاض را از کاغذهای مرغوب آهار مهره‌شده فراهم می‌کرده‌اند. بعضی بیاض‌های بسیار نفیس و زیبا همانند مرقع، نمونه‌های ارزشمند خط و تذهیب تلقی می‌شده است (مایل هروی، ۱۳۷۹، ش: صص ۲۰۱-۲۰۲).

بیاض به نسخه‌ای گفته می‌شود که هرکدام از یک یا چند صفحه آن توسط یکی از دانشمندان یا بزرگان به دست خط آنان نوشته شده باشد. این نوشته‌ها معمولاً حاوی مطالبی کوتاه است که به شکلی یادگارگونه برای صاحب بیاض نوشته می‌شد. حتی گاهی بیاض‌هایی را می‌بینیم که در یک خانواده چندین نسل دست به دست گشته و هرکدام از افراد خانواده از معاصران خود خواسته‌اند تا چیزی در آن بیاض بنویسند. به همین دلیل بیاض‌ها را باید از جمله کمیاب‌ترین و گاهی ارزشمندترین نسخه‌های خطی به شمار آورد. البته ارزشمندی این‌گونه بیاض‌ها بستگی به افرادی دارد که مطالبی در آن نوشته‌اند. یکی از مهم‌ترین کاربردهای بیاض‌ها در شناسایی خط دانشمندان و بزرگان است؛ چرا که از طریق بیاض‌ها به نمونه‌ای اصیل از خط آنان دست می‌یابیم. از این راه می‌توانیم اصالت برخی از نسخه‌هایی را که به عنوان نسخه اصل شناسانده شده، مورد بررسی قرار دهیم.

از نفیس‌ترین نمونه‌های این‌گونه بیاض‌ها می‌توان به دست‌نویسی اشاره کرد که با عنوان المشیخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (شماره ۲۱۴۳) و شامل دست‌خط حدود یک صد تن از دانشمندان از سال ۸۵۷ تا ۱۰۰۲ ق است.

بیاض‌ها معمولاً دارای عنوان ویژه‌ای نیستند ولی اگر چنین نامی توسط گردآورنده یا گردآورندگان برای آن انتخاب شده باشد، باید بیاض را به همان نام بخوانیم. در غیر این صورت معمولاً مرسوم است که بیاض را به نام گردآورنده یا یکی از گردآورندگان آن بنامند. از جمله مشهورترین این نمونه‌ها بیاضی است که با عنوان بیاض تاج‌الدین احمد وزیر شناخته می‌شود و حاوی نوشته‌هایی از دانشمندان خطه فارس در سده هشتم هجری (حدود ۷۸۲ ق) است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰ ش، صص ۱۱-۱۴).

بیاض‌ها دفترچه یا کتابچه‌های جیبی، کُتی و بغلی بوده‌اند و از طرف عرض صحافی و شیرازه‌بندی شده‌اند و از جهت طول باز و بست می‌شوند و چند برگ آن شامل اوراق ظهریه بوده که در سفرها همراه فرد بوده است و مالکان آن یادداشت‌های مختلفی از قبیل یادداشت وقف، یادداشت مالکیت، نکات جالب علمی و ادبی یا بخشی از خاطرات خود را در آن می‌نوشتند و به همین دلیل خیلی بحث‌تزیینات دیوانی در آن مطرح نبوده. همچنین با توجه به محتوای خاصی که در ساختار بیاض وجود دارد، انتظار نمی‌رود در این ساختار، نسخه‌های زیادی باشد؛ چرا که عمدتاً مطالب مفصل علمی، ادبی، و... به دلیل حجم بالایی که دارند، عمدتاً در ساختار کتاب بودند و در این ساختار نمی‌گنجیدند. در دوران صفویان و قاجار جلدهای متعددی با این قطع دیده شده. تا چند سال پیش دفترهای بیاضی شکل به نام «دستک» معمول بود که تجار و کسبه یادداشت‌های روزانه خود را در آن ثبت و ضبط می‌نمودند (افشار، ۱۳۵۷ ش: ص ۳).

قدمت و تنوع موضوعی کتاب‌هایی با عنوان بیاض

کتاب‌های قدیمی که با عنوان بیاض در منابع معرفی شده‌اند، عبارتند از:

یکی از کهن‌ترین نمونه‌های کتاب که با عنوان بیاض معرفی شده، حاوی مجموعه سروده‌ها از سده ۷ یا اوایل سده ۸ ق است که در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه دولتی شهر مدرس نگهداری می‌شود. این عنوان بیاض که با ساختار فیزیکی کتاب و به قطع وزیری است، با دقت تمام، از روی سروده‌های شاعران ایرانی، از شهید بلخی تا سعدی و همام تبریزی گردآوری شده و محمدبن یغمور به سفارش دانشمندی بزرگ در شهر ترمذ آن را به خط نسخ نوشته است (عابدی، ۱۳۵۸ ش: ص ۴۴۹).

از دوران فیروزشاه تغلق (۷۵۲-۷۹۰ ق/ ۱۳۵۱-۱۳۸۸ م) کتابی با ساختار کتاب و با عنوان مجموعه لطایف و سفینه ظرایف برجامانده است که نسخه‌ای از آن با عنوان بیاض در موزه بریتانیا و نسخه‌ای دیگر در دانشگاه کابل نگهداری می‌شود (همو، ص ۴۵۱). این کتاب که در منابع با عنوان بیاض معرفی شده، گردآورده سیف جام هروی، از عروض دانان نامی آن روزگار است و سروده‌های شاعرانی چون جمال‌الدین استاجی، حمید توکلی سنّامی و ملک عزیزالله بسطامی را دربردارد که در منابع دیگر حتی نامی از آنان نمانده است (همانجا، دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۱۳، ص ۵۳۰۵).

نمونه‌های دیگر از کتاب‌های خطی با قطع وزیری که با عنوان بیاض در سده ۸ قمری معرفی شده، مونس الاحرار فی دقائق الاشعار تألیف محمد فرزند بدرالدین جاجرمی است که در ۷۴۱ ق تنظیم شده است و به اعتقاد نذیراحمد (نک: همو، صص ۴۵۲-۴۵۳)، مؤلف آن را از بیاضی به همین نام از کلاتی اصفهانی که اثر خود را در ۷۰۲ ق گردآورده بوده، برگرفته است. یگانه نسخه از کتاب با عنوان بیاض کلاتی اصفهانی شناخته شده و در کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگره محفوظ است. در کتابخانه دولتی رضا - در رامپور اوتارپرادش - با عنوان تذکرة السلاطین یا مجموعه اشعار بر جای مانده که غلامحسین جوسوری آن را گرد آورده است. این بیاض در دو مجلد تنظیم شده که فقط مجلد دوم آن در دست است و نسخه موجود آن در ۱۲۶۶ ق از روی نسخه اصلی نوشته شده است. این متن حاوی سروده‌های پادشاهان صفوی، امرای گیلان، دکن و نیز سلاطین پیشین، وزرا، امرا و اطبای مقرب پادشاهان، برخی از دوستان معاصر و استادان سلف است و در آن اشعار ناشناخته‌ای از دقیقی، عنصری، فرخی، قطران تبریزی، ابوالفرح رونی، مسعود سعد سلمان، امیرمعزی، عبدالواسع جبلی، سیدحسن غزنوی، سوزنی، رشید و طواط، انوری، نظامی و عبیدزاکانی به چشم می‌خورد (عابدی، ۱۳۵۸ ش: صص ۴۵۴-۴۵۵) و از جدیدترین بیاض‌های شعری است.

تاج‌الدین احمد وزیر مجموعه‌ای را در ۷۸۲ ق/ ۱۳۸۰ م گردآوری کرده است. تاج‌الدین احمد مقارن با حکومت شاه شجاع مظفری (حک ۷۵۹-۷۸۶ ق) در فارس می‌زیسته و در این بیاض، مجموعه‌ای از مطالب گوناگون در زمینه ادبیات، حدیث، شعر، عرفان و تصوف، ریاضیات، تاریخ، دین، فلسفه، کلام، طنز و معما به زبان فارسی و عربی گرد آورده است. اهمیت این جنگ در تفصیل و اشمال بر نام و سروده‌ها و نمونه‌های نثر شاعران و نویسندگان نامدار و بی‌نام‌ونشان ایرانی و عرب است (نک: زمانی علویجه، ۱۳۸۱ ش: ۱/ صص ۷، ۱۱-۱۳). نسخه عکسی این کتاب در ۱۳۵۳ ش به کوشش ایرج افشار در اصفهان به چاپ رسید.

بیاض‌ها در قرن پنجم، ششم و هفتم هجری قمری، به ندرت مشاهده شده‌اند. با این حال، سه مجلد از دیوان منسوب به حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) که در قرون نامبرده نگارش یافته، در مجموعه احتشام‌الدین محفوظ است. صرف نظر از مجموعه‌های ادبی، نسخه‌های بیاض طب، دعا و نوحه و مرثیه و تعزیه نیز از سده‌های پیشین برجای مانده است و مثلاً نقل شده است: به نوشته همایونی تعزیه خوان‌ها، همچون دیگر مباحث مرثیه و دعا و نوحه، بیاض‌هایی فراهم می‌آوردند (همو، ص ۶۴). در زبان اردو نیز مجموعه‌های شعر و مرثیه را بیاض می‌خوانند (آقابزرگ طهرانی، ۱۳/صص ۱۶۹-۱۷۰؛ نقوی، ۱۳۷۶ ش، ۱/صص ۲۵۷).

در سده‌های ۱۳ و ۱۴ ق گردآوری سروده‌های شاعران متعدد با عنوان بیاض در ماوراءالنهر متداول شد. امروزه نیز در ادبیات تاجیکی، چاپ مجموعه سروده‌های شاعران، یادآور همان سنت است (ایرانی‌کا، ۲۲۸/۱).

نسخه‌های خطی با عنوان و با ساختار بیاض

با جستجو در پایگاه‌های نسخ خطی کتابخانه‌های ایران و کشورهای دیگر، قدیمی‌ترین نسخه‌هایی که با عنوان بیاض معرفی و فهرست شده‌اند، مربوط به قرن ۹ تا ۱۱ قمری بوده و عبارتند از:

۱. دیوان بیاضات النیات؛ کتابت: ۸۱۷ ق؛ موجود در مکتبه کاشف الغطاء العامه؛ منبع معجم المخطوطات النجفیه، ص ۳۱۵. (نکته: این نسخه به احتمال زیاد با ساختار کتاب است هرچند در عنوان آن واژه «بیاضات» آمده است).
۲. مجموعه بیاض؛ کتابت: احتمالاً قرن ۸ و ۹؛ ۳۰۹ برگ، مؤلف: محیی‌الدین عربی؛ مشتمل بر ۱۷ رساله؛ موجود در کتابخانه افسالا؛ شماره بازیابی: ۳۷.OSP (TG.۳۹۳).
۳. مجموعه بیاض؛ شعر؛ کتابت: احتمالاً قرن ۹ و ۱۰، ۶۳۲ صفحه؛ موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ منبع: جلد پنجم فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس، شماره بازیابی: ۲۱۰۲۸.
۴. بیاض شعر؛ کتابت: قرن ۱۰ ق. موجود در مجموعه، از ص ۲۸۰-۲۸۸؛ کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد؛ به شماره ۳۴۰۳/۹.
۵. بیاض شعر؛ کتابت: اواسط قرن ۱۰ ق.؛ ۱۹۵ برگ؛ موجود در کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد؛ منبع: جلد ششم فهرست نسخ خطی آن کتابخانه؛ به شماره بازیابی: ۲۳۳۲)A.N.M۳۷).
۶. بیاض اشعار؛ کتابت: قرن ۱۱ ق. مقدمه نویس: محمد مختار بروجردی؛ ۵۴ برگ، موجود در کتابخانه ملی؛ به شماره ۱۵۷۱۰.
۷. بیاض اشعار؛ کتابت: قرن ۱۱ و ۱۳؛ ۱۲۹ برگ، کتابت بخش اول در قرن ۱۱ ق و بخش دوم بیاض در قرن ۱۳ ق. که کاتب بخش دوم عبدالعلی هست؛ موجود در کتابخانه ملی.

بیان مسئله: بررسی نسخه‌های خطی با ساختار بیاض از جنبه‌های عناصر نسخه‌شناسی است. با توجه به اینکه در دوره‌های مختلف تاریخی در ساختار بیاض محتوای خاصی نوشته می‌شود، این تحقیق درصدد آن است که وجه غالب محتوای کتابت شده بیاض‌های بدون تاریخ را بررسی کند.

تاکنون تحقیقی پیرامون مباحث و عناصر نسخه‌شناسی و مشخصاً در خصوص ساختار بیاض با استناد به نسخه‌های خطی موجود در یک کتابخانه خاص انجام نگرفته است. بنابراین با انجام این تحقیق، مطالب جدید و نسبتاً کاملی از

عناصر نسخه‌شناسی بیاض‌های بدون تاریخ به دست می‌آید. همچنین ساختار بیاض، شناخت جنبه‌های ناشناخته این ساختار از جهت محتوا و عناصر نسخه‌شناسی نیز روشن می‌شود. منظور ما در این تحقیق از عناصر نسخه‌شناسی عبارت‌اند از: نوع جلد، تزیینات، نوع کاغذ، مرکب، نوع خط، داشتن و نداشتن انجامه و یادداشت‌های ظهریه.

منظور از یادداشت‌های ظهریه، یادداشت‌ها و نوشته‌های پراکنده است که مؤلفان، کاتبان، خوانندگان، مالکان یا کسانی که به نحوی نسخه را در اختیار داشتند، بر برگ‌های آغاز و انجام نسخه‌های خطی نگاشته‌اند. این یادداشت‌ها اطلاعات تاریخی و فرهنگی متنوع و مفیدی دارند که برای محققان ارزشمند است (عظیمی، ۱۳۹۶ ش، صص ۱۳۳-۱۳۴). عناصر مهم کتاب‌شناسی نیز عبارتند از: نام، تاریخ و دوره تألیف، موضوع، محتوا و فصول رساله.

اهداف پژوهش

اهداف پژوهش عبارتند از: ۱- بررسی عناصر نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی با ساختار بیاض‌های بدون تاریخ؛ ۲- بررسی عناصر کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی مورد تحقیق؛ ۳- بررسی بیشترین فراوانی مربوط به محتوا در ساختار بیاض‌های مورد تحقیق.

با توجه به اهداف تحقیق، پژوهشگر در صدد پاسخ به سؤالات زیر است: ۱- عناصر نسخه‌شناسی نسخه‌های بیاض بدون تاریخ کدام است؟ ۲- عناصر کتاب‌شناسی نسخه‌های بیاض بدون تاریخ کدام است؟ ۳- بیشترین فراوانی مربوط به کدام محتوا در ساختار بیاض‌های مورد تحقیق است؟

پیشینه تحقیق: تحقیقاتی که به نحوی مرتبط با موضوع این تحقیق باشد، عبارتند از:

- افشار (۱۳۸۲ ش). در مقاله «جستاری در نسخه بیاض سفینه تاج‌الدین احمد وزیر مورخ ۷۸۲ ق». به معرفی شصت و چهار فقره قطعه، بند، یادداشت و شعر یادداشت‌گونه را پرداخته که آنها را جمعی از فضلا و بزرگان بنا بر مشرب شعری، ادبی، حکمی و ذوقی خود برای تاج‌الدین احمد، وزیر فارس، به فارسی و عربی نوشته‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مطالب این جنگ شامل مباحث عرفانی و حکمی، احادیث، حکایت، پند و اندرز، مسائل حساب و اشعار است و به خط‌هایی از جمله نسخ و نستعلیق مانند نگاشته شده است.

- مصطفی خان، و عبدی خجسته (۱۳۹۵ ش). در مقاله خودشان «معرفی مصطلحات صفویه اثر خواجه محمد پارسا» به معرفی اثری پرداخته‌اند که در توضیح و شرح حدود ۱۶۰ واژه و اصطلاح متداول صفویه است و نسخه‌ای از آن در لابلای یک بیاض یافته شده است.

- عظیمی (۱۳۹۶) در کتاب نسخه‌نامه، در بخش ساختار نسخه‌های خطی، ضمن معرفی ساختارهای چهارگانه شامل ساختار رایج کتاب، ساختار طوماری، ساختار مرقع و ساختار بیاض، به بررسی تفصیلی محتوای هر کدام از این ساختارها از جمله ساختار بیاض پرداخته است.

همچنان که در پیشینه‌های پژوهش ملاحظه می‌شود، مقاله یا پایان‌نامه‌ای که مشخصاً به ساختار بیاض در نسخه‌های خطی پرداخته باشد، یافت نشده است. مقاله افشار (۱۳۸۲ ش) صرفاً در خصوص معرفی محتوای نسخه‌ای است که

در عنوان آن کلمه «بیاض» آمده است. مقاله مصطفی خان و عبدی خجسته (۱۳۹۵ ش) که مستخرج از پایان نامه است، نسخه کمیابی را که درون نسخه خطی با ساختار بیاض بوده، معرفی کرده است. فقط در لابلای کتاب‌های نسخه‌شناسی همچون کتاب نسخه‌نامه عظیمی (۱۳۹۶ ش) مطالبی در این خصوص وجود دارد. از این لحاظ تاکنون در خصوص نسخه‌های خطی با ساختار بیاض، تحقیق جداگانه‌ای صورت نگرفته تا به صورت کمی و کیفی آنها را تحلیل کرده باشد. بنابراین ضرورت انجام این تحقیق که بررسی نسخه‌هایی با ساختار بیاض مشخص می‌شود.

روش پژوهش

روش این تحقیق پیمایشی - توصیفی همراه با تحلیل کیفی محتواست. گستره موضوعی این پژوهش، نسخه‌های خطی با ساختار بیاض و بدون تاریخ موجود در کتابخانه ملی ایران است. جامعه آماری مجموعاً ۷۲ نسخه بود. ۴۵ نسخه تاریخ دار و مربوط به دوره‌های قاجار و صفویه بودند و تعداد ۲۷ نسخه نیز بدون تاریخ بوده است. در تحقیق حاضر بیاض‌های بدون تاریخ مد نظر بوده که البته با توجه به بررسی‌های انجام شده و ساختار خط، کتابت و کاغذ به احتمال زیاد این بیاض‌ها نیز در دوره قاجار کتابت شده‌اند. روش انتخاب نسخه‌ها، به شیوه سرشماری بوده است. ابزار گردآوری اطلاعات، سیاهه و آرسی (چک لیست) است. اطلاعات به دست آمده از فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا) و نرم افزار کتابخانه ملی، در چک لیست تدوین شده و سپس متناسب با هر سوال، اطلاعات مربوط به همان سوال از چک لیست استخراج شده و در قالب جدول به عنوان یافته‌های پژوهش درج شده است.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق پاسخ به پرسش‌هاست که به ترتیب بیان می‌شود.

یافته نخست: پاسخ به سؤال اول تحقیق، مبنی بر بررسی عناصر نسخه‌شناسی نسخه‌های بیاض بدون تاریخ است که در جداول شماره ۱ و ۲ و ۳ آمده است:

جدول ۱.

عناصر مهم کتاب‌شناسی درج شده در انجامه نسخه‌های بدون تاریخ

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
۱	نام مؤلف	۸	٪۲۹/۶
	ندارد	۱۹	٪۷۰/۴
	سال	۲	٪۷/۴
۲	تاریخ و دوره تألیف	۰	۰/۰۰
	ندارد	۲۵	٪۹۲/۶

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
	* بیاض (عمومی)	۲	۸/۳٪
	* بیاض اشعار (اشعار، قصاید، نظم و نثر و...)	۰	۰/۰۰
	* بیاض ادعیه (قرآن، ادعیه، کتاب دعا، احادیث، زیارت‌نامه، طرق استخاره، ترجمه الصلاة، مرثیه خوانی، نوحه خوانی، روضه خوانی و...)	۱۳	۴۸٪
	* بیاض طلسمات (طلسمات، رمالی، علوم غریبه و...)	۱	۳/۷٪
۳	* بیاض قصاید (واقعه‌ها، گزارش‌ها و...)	۲	۷/۴٪
	* بیاض فقهی (فقه)	۰	۰/۰۰
	* بیاض طبّی (طب، خواص داروها، خواص ادویه و...)	۲	۸/۴٪
	* جنگ (عمومی)	۲	۸/۴٪
	* جنگ اشعار (اشعار، نظم و نثر)	۲	۷/۴٪
	* منشآت (نامه‌نگاری‌های درباری بین سلاطین)	۲	۸/۴٪
	* رساله در نجوم (نجوم و ستاره‌شناسی)	۰	۰/۰۰
۴	تقسیم فصول دارد	۱۶	۵۹/۲٪
	تقسیم فصول ندارد	۱۱	۴۱٪
۵	جمع	۱۰۴	

توضیح: چنانکه در جدول شماره (۱) نشان داده شده، ۲۹/۶٪ بیاض‌های بدون تاریخ، دارای مؤلف و ۷۰/۴٪ آن‌ها بدون مؤلف می‌باشند. ۷۰/۴٪ آن دارای تاریخ و دوره تألیف (به سال)، ۹۲/۶٪ آن‌ها بدون تاریخ و دوره تألیف هستند. بیاض‌های

بدون تاریخ دارای موضوعاتی همچون: بیاض عمومی با ۸/۳٪، بیاض ادعیه با ۴۸٪، دارای موضوعی با عنوان بیاض طلسمات با ۳/۷٪، دارای موضوعی با عنوان بیاض قصاید با ۷/۴٪، عنوان بیاض طبی با ۸/۴٪، جنگ عمومی، ۸/۴٪، جنگ اشعار با ۷/۴٪ و منشآت با ۸/۴٪ می باشند. ۵۹/۲٪ بیاض های بدون تاریخ دارای تقسیم فصول و ۴۱٪ آن ها بدون تقسیم فصول هستند.

بررسی و نظر: با توجه به جدول فوق، بیاض ادعیه بیشترین فراوانی را در بین سایر موضوعات داشته است. می توان چنین نتیجه گرفت که با توجه به اینکه تعداد قابل توجهی از بیاض ها به عنوان دستک و یا نسخه همراه شخص در سفر و حضر بوده و به همین جهت بخشی از آن را خالی می گذاشتند تا در سفرها آن را تکمیل کنند، لذا دعا و ادعیه جزو مضامین پُرکاربرد در بیاض ها و پرفایده در سفرها بوده است. اکثر این بیاض ها، دارای تقسیم فصول می باشند، زیرا بیشتر مضامین بیاض های ادعیه شامل قرآن، دعا، احادیث و زیارت نامه ها است به همین جهت تقسیم فصول برای آن ها لازم بوده است.

جدول ۲.

عناصر مهم نسخه شناسی
درج شده در انجامه نسخه های بدون تاریخ

ردیف	مشخصه ها	تعداد	درصد
۱	کاتب	دارد *	۰/۰۰
		ندارد *	۲۷/۱۰۰
۲	محل	دارد	۰/۰۰
	کتابت	ندارد *	۲۷/۱۰۰
۳	تاریخ	دارد	۰/۰۰
	کتابت	ندارد *	۲۷/۱۰۰
۴	جمع	۵۵	

توضیح: چنانکه در جدول شماره (۲) نشان داده شده، تمامی بیاض های مورد تحقیق، بیاض های بدون تاریخ و محل کتابت و بدون نام کاتب می باشند. بر این اساس بیشترین فراوانی بیاض های این دوره بدین شرح است: ۱۰۰٪ آن ها بدون کاتب و فاقد محل و تاریخ کتابت هستند.

جدول ۳. عناصر مهم نسخه‌شناسی درج شده در انجامه نسخه‌های بدون تاریخ

ردیف	مشخصه‌ها	عنوان بیاض	تعداد	درصد
۱	شهر یا کشور	هند	۰	۰/۰۰
		نجف	۰	۰/۰۰
		کربلا	۰	۰/۰۰
۲	کانون‌ها	شهر یا کشوری دیگر	۰	۰/۰۰
		مدرسه	۰	۰/۰۰
		مسجد	۰	۰/۰۰
۳	جمع		۰	۰/۰۰

توضیح: چنانکه در جدول شماره (۳) نشان داده شده بیاض‌های بدون تاریخ همگی بدون مکان و کانون کتابت‌اند و در انجامه هیچکدام از آنها شهر و کانون کتابت ذکر نشده است. بررسی و نظر: بر اساس جدول فوق، با توجه به اینکه بیاض‌های بدون تاریخ، همگی فاقد محل کتابت و کانون کتابت هستند، می‌توان این برداشت را مطرح کرد که یکی از علت‌های مهم آن، نداشتن انگیزه کاتب برای درج شهر و کانون کتابت در این بیاض‌ها بوده و در تعداد معدودی هم انجامه بیاض افتاده است. یافته دوم: پاسخ به سؤال دوم تحقیق مبنی بر بررسی عناصر نسخه‌شناسی بیاض‌های مورد تحقیق است که در جدول شماره ۴ آمده است.

جدول ۴.

عناصر مهم نسخه‌شناسی درج شده در انجامه نسخه‌های بدون تاریخ

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد	
۱	جلد	چرم تیماج *	۲۰	۷۴٪
		چرم ساغری *	۱	۳/۷٪
		پارچه‌ای	۰	۰/۰۰
		گالینگور	۰	۰/۰۰
		مقوایی *	۲	۷/۴٪
		بدون جلد *	۴	۱۴/۹٪

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
۲	چند نوع آرایه: سرلوح، کتیبه، جدول، کمند و...	۵	۱۸/۵٪
	محدود نوع آرایه:	۵	۱۸/۵٪
۳	ندارد بدون آرایه	۱۷	۶۳٪
	نسخ	۶	۲۲٪
	شکسته نستعلیق	۱	۳/۷٪
۴	نستعلیق	۱	۳/۷٪
	شکسته نستعلیق	۱	۳/۷٪
	نسخ	۱۲	۴۴/۴٪
	نستعلیق	۸	۲۹/۶٪
	شکسته نستعلیق	۳	۱۱٪
۵	نوع دیگر خط	۰	۰/۰۰
	فرزنگی	۲۶	۹۶/۲٪
	هندی	۰	۰/۰۰
	بخارایی	۱	۳/۷٪
	نوع دیگر کاغذ	۰	۰/۰۰
	جمع	۱۰۹	

توضیح: چنانکه در جدول شماره (۴) نشان داده شده، ۷۴٪ بیاض‌های بدون تاریخ، دارای جلد تیماج، ۳/۷٪ آن‌ها دارای جلد میسن، بدون جلد پارچه‌ای و بدون جلد گالینگور، ۷/۴٪ آن دارای جلد مقوایی و ۱۴/۹٪ بدون جلد می باشند. ۱۸/۵٪ بیاض‌های بدون تاریخ، دارای چند نوع تزئینات، ۱۸/۵٪ آن‌ها دارای تزئینات محدود و ۶۳٪ آن بدون تزئینات هستند. ۲۲٪ بیاض‌های بدون تاریخ، دارای خط نسخ خوش، ۳/۷٪ آن‌ها دارای خط شکسته نستعلیق خوش، ۳/۷٪ آن دارای خط نستعلیق متوسط، ۳/۷٪ آن‌ها دارای خط شکسته نستعلیق متوسط، ۴۴/۴٪ آن دارای خط نسخ تحریری، ۲۹/۶٪ آن‌ها دارای خط نستعلیق تحریری، ۱۱٪ آن دارای خط شکسته نستعلیق تحریری و ۰/۰۰٪ آن‌ها دارای نوع خط دیگری می باشند. ۹۶/۲٪ بیاض بدون تاریخ دارای کاغذ فرنگی و ۳/۷٪ آن‌ها دارای کاغذ بخارایی هستند.

بررسی و نظر: با توجه به جدول شماره (۴)، جلد‌های چرم تیماج بیشترین فراوانی را در بین سایر جلد‌ها دارند که به دلیل فراوانی، ارزانی و همچنین در دسترس بودن این جلد نسبت به سایر جلد‌های چرمی بوده است. بر طبق جدول فوق، اکثر بیاض‌های این دوره فاقد تزئینات می‌باشند. با توجه به اینکه خطوط این نسخه‌ها، تحریری، نستعلیق تحریری و نسخ بودند، به نظر می‌رسد به خاطر جایگاه ویژه‌ای است که خط نسخ و نستعلیق در اکثر دوره‌ها داشته‌اند. بر اساس جدول فوق کاغذ فرنگی بیشترین فراوانی را نسبت به سایر کاغذها در بیاض بدون تاریخ داشته؛ زیرا این کاغذ در دوره قاجار به وفور وارد ایران شده است. با توجه به نوع کاغذ و نوع مرکب و نسبتا تازگی آنها، به نظر می‌رسد بیشتر این بیاض‌های بدون تاریخ مورد تحقیق، مربوط به دوره قاجار بوده باشد.

یافته سوم: پاسخ به سؤال سوم تحقیق که مبنی بر بررسی بیشترین فراوانی مربوط به محتوا در ساختار بیاض‌های مورد تحقیق است، در جداول شماره ۵ و ۶ آمده است.

جدول ۵. عناصر مهم نسخه‌شناسی درج شده در انجامه نسخه‌های بدون تاریخ

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
۱	اندازه طول و عرض نسخه به میلی متر	۲۲	۸۱/۵٪
۲	تعداد اوراق بیش از ۲۰ ورق کمتر از ۲۰ ورق	تعداد: ۲۲	۸۱/۵٪
	عنوان	۱۲	۴۴/۴٪
۳	محل تعیین بیاض بودن در فهرست‌ها	۲۲	۸۱/۵٪
	یادداشت‌ها	۲۲	۸۱/۵٪
	اندازه طولی و عرضی	۱۰	۳۷٪
	به شنگرف	۴	۱۵٪
۴	عناوین و سرفصل‌ها	۷	۲۶٪
	به سرخ	۷	۲۶٪
	با خطی غیر از متن	۱	۳/۷٪
۵	جمع	۷۸	

توضیح: چنانکه در جدول شماره (۵) نشان داده شده، ۸۱/۵٪ از موارد اندازه طول و عرض آن‌ها در فهرست نسخه‌شان آمده است. ۸۱/۵٪ تعداد اوراقشان بیش از ۲۰ ورق می‌باشد. و محل تعیین بیاض بودنشان در فهرست‌ها، ۴۴/۴٪ از موارد در عنوان، ۸۱/۵٪ در یادداشت‌ها و ۳۷٪ در اندازه طولی و عرضی آن آمده است. در ۱۵٪ از موارد عناوین و سرفصل‌های آن به رنگ شنگرف، ۲۶٪ آن به رنگ سرخ و ۳/۷٪ آن با خطی غیر از متن می‌باشد.

بررسی و نظر: با توجه به جدول فوق، بیشتر بیاض‌های بدون تاریخ، دارای اندازه طول و عرض مشخص (جیبی یا پالتویی) هستند، که به نظر می‌رسد به دلیل شیوه مرسوم در این بیاض بوده است. علت اینکه تعداد اوراق بیاض‌های بدون تاریخ، بیشتر از ۲۰ ورق می‌باشد، احتمالاً این است که برخی از بیاض‌ها یک رساله یا چند دعا را در خود در بردارند، در ضمن تعدادی هم شامل اشعار و مطالب متعددی بودند، به همین جهت تعداد اوراق باید به حدی باشد که بتوانند در سفرها همراه خود برده تا مطالبی را در آن یادداشت و اضافه کنند. در نسخه‌های مورد تحقیق، تقریباً استفاده از مرکب سرخ و شنگرف برای عناوین و سرفصل‌ها در میان مرکب‌های رنگی دارای فراوانی بیشتری می‌باشد. بدان جهت که نوشتن عناوین و سرفصل‌ها با مرکبی به رنگ سرخ و شنگرف علاوه بر زیبایی، باعث شاخص کردن عناوین و سرفصل‌ها و جلب توجه برای مخاطب است.

جدول ۶.

عناصر مهم نسخه‌شناسی درج شده در انجامه نسخه‌های بدون تاریخ

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
۱	یادداشت‌های ظهریه	۸ *	۲۹/۶٪
	مالکیت	۳ *	۱۱٪
	وقف	۴ *	۱۴/۸٪
	بدون یادداشت	۱۲ *	۴۴/۴٪
	مرتبط با متن	۳ *	۱۱٪
۲	حاشیه نویسی	دارد	بدون ارتباط با متن
	ندارد	۰	۰/۰۰
	افتادگی در آغاز و انجام	۲۴ *	۸۸/۸٪
۳	آسیب شناسی	۱۳ *	۴۸٪
	وصالی و مرمت	۴ *	۱۴/۸٪
	به تناسب مواردی که در فهرست آمده	۲۴ *	۸۸/۸٪
۴	جمع	۹۵	

توضیح: چنانکه در جدول شماره (۶) نشان داده شده، در رابطه با یادداشت‌های ظهریه، ۲۹/۶٪ از موارد دارای یادداشت مالکیت و سجع مهر، ۱۱٪ آن دارای یادداشت وقف، ۱۴/۸٪ آن‌ها دارای یادداشت‌هایی می‌باشند که به تناسب مواردی که

در فهرست آمده مطرح شده است و ۴۴/۴٪ آن بدون یادداشت هستند. ۱۱٪ از موارد، دارای حاشیه نویسی مرتبط با متن و ۸۸/۸٪ آن بدون حاشیه نویسی می باشند. در رابطه با آسیب شناسی ۴۸٪ از موارد دارای افتادگی در آغاز و انجام، ۱۴/۸٪ آن دارای وصال و مرمت و ۸۸/۸٪ آن به تناسب مواردی هست که در فهرست آمده است.

بررسی و نظر: با توجه به جدول فوق و نظر به این که کمتر از نیمی از بیاض های بدون تاریخ، فاقد یادداشت هستند، می توان چنین برداشت کرد که نوشتن یادداشت در این بیاض ها خیلی مرسوم نبوده. بیشتر بیاض های بدون تاریخ، فاقد حاشیه نویسی می باشند و آسیب هایی که به تناسب مواردی که در فهرست آمده (لک زدگی، آبدیدگی، پاشیدگی مرکب، فرسودگی نسخه، پارگی لبه برگ ها و ...)، بیشترین فراوانی را نسبت به سایر آسیب ها، دارد.

بحث و نتیجه گیری

تحلیل نتایج بدست آمده عبارتند از:

۱. با توجه به اینکه اکثر بیاض های بدون تاریخ، فاقد نام مؤلف، تاریخ و دوره تألیف هستند و از آنجایی که بیاض ها بیشتر به صورت جمع آوری مطالب مختلف ادبی یا ادعیه و زیارت بدون مشخص بودن مؤلف و گردآورنده است و در موارد معدودی حاوی یک کتاب یا رساله مستقل با عنوان مشخص است، در فهرست نویسی با عنوان قراردادی «بیاض ادبی» یا «بیاض ادعیه» آمده و در صورتی که مطالب آن متنوع باشد، به صورت «بیاض جنگ» معرفی شده اند؛ بنابراین در فهرست های نسخ خطی، عنوان بیاض می تواند صرفاً ناظر به شکل و ساختار ظاهری نسخه و محتوای مطالب مختلف گردآوری شده باشد که به صورت چند منبع مثل: نوشتن دعا، و زیارت نامه یا صرفاً کتابت مثل: نوشتن شعری از مثنوی بوده و تعداد خیلی کمی از آن ها تألیف می باشند؛ مانند رساله ای در نجوم که آن هم به دلیل حجم کم محتوای بیاض، مؤلف انگیزه ای برای نوشتن نام خود نداشته است. چنانکه چون بیاض عمدتاً به صورت کتابچه هایی همراه شخص در سفرها بوده، بخشی از آن را خالی می گذاشتند تا در سفرها آن را تکمیل کنند، به همین دلیل مؤلف اسم خودش را نیاورده است. همچنین اگر احیاناً نامی از مؤلف یا گردآورنده آن اثر در پایان نسخه وجود داشته، به جهت افتادگی اوراق پایانی این نسخه ها نان و نشانی مستند از پدیدآورنده وجود ندارد.

۲. از آنجا که در بیشتر این بیاض ها، موضوع ادعیه بیشترین فراوانی را در بین سایر موضوعات داشته است، می توان چنین نتیجه گرفت که دعا و ادعیه جزو مضامین پرکاربرد در بیاض ها بوده است. اکثر این بیاض ها دارای تقسیم فصول هستند، زیرا بیشتر مضامین بیاض های ادعیه شامل قرآن، دعا، احادیث و زیارت نامه هاست، به همین جهت تقسیم فصول برای آن ها لازم بوده است.

۳. تمامی بیاض های مورد تحقیق، فاقد کاتب، محل و تاریخ کتابت هستند، دلیل آن را می توان موارد زیر مطرح کرد: ۱- افتادگی های موجود در انجامه های این بیاض ها؛ ۲- احتمالاً محتوایی که در این ساختار بوده از دیدگاه کاتب مهم نبوده است؛ ۳- نسخه چندان تزئینی نبوده که کاتب بخواهد نام خودش را بنویسد؛ ۴- چون بیاض ها به صورت گردآوری مطالب مختلف از چند منبع یا صرفاً کتابت بوده است، نوشتن اسم برای کاتب اهمیت چندانی نداشته است؛ ۵- به جهت وجود آسیب هایی که باعث حذف نام کاتب و محل و تاریخ کتابت شده است.

۴. علت اینکه در این بیاض‌ها، جلد چرم تیماج بیشترین فراوانی را در بین سایر جلد‌ها داراست، در این است که جلد‌های چرم تیماج به علت نرمی، سبکی، انعطاف‌پذیری و حجم کمی که اشغال می‌کند، آسان‌تر می‌شدند است و به دلیل فراوانی، ارزانی و همچنین در دسترس بودن این نوع جلد نسبت به سایر جلد‌های چرمی، استفاده از آن بیش‌تر است.

۵. اکثر بیاض‌های این دوره فاقد تزئینات می‌باشند و این امر بیانگر آن است که چون در این ساختار، محتوا ادعیه و اشعار است و به صورت کتابی جیبی بوده، در آنها بحث تزئینات چندان مطرح نبوده است. همچنین خط نسخ و نستعلیق در این بیاض‌ها بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است که به نظر می‌رسد به جهت جایگاه ویژه این دو خط در اکثر دوره‌های تاریخی و سهولت تحریر آن برای کاتبان بوده است. علت اینکه کاغذ فرنگی بیشترین فراوانی را نسبت به سایر کاغذها در این بیاض‌ها داشته، این است که این نوع کاغذ از اروپا ساخته و به وفور با قیمت ارزانتر از کاغذهای دست‌ساز کارگاهی وارد ایران شد. به طوری که در دوره قاجار تقریباً تمامی نسخ خطی، به جز تعداد محدودی از نفایس، همگی بر روی کاغذ فرنگی بوده است.

۶. بیش‌تر بیاض‌های مورد تحقیق، دارای اندازه طول و عرض نسخه‌های جیبی و پالتویی می‌باشند، به نظر می‌رسد دلیلش، شیوه مرسوم در اندازه اوراق و جلد این بیاض‌ها و مشخص کردن ساختار بیاض‌ها از سایر ساختار نسخ خطی بوده است. همچنین علت اینکه تعداد اوراق بیاض‌های این دوره بیشتر از ۲۰ ورق می‌باشد، این است که برخی از بیاض‌ها یک رساله یا چند دعا را در خود در بر دارند، در ضمن تعدادی هم شامل اشعار و مطالب متعددی بوده به همین جهت تعداد اوراق باید به حدی باشد که در سفرها همراه خود ببرند تا بتوانند مطالبی را در آن اضافه کنند. با توجه به اینکه بیشترین فراوانی محل تعیین بیاض بودن در فهرست‌ها، از طریق یادداشت‌ها بوده است، این دیدگاه مطرح می‌شود که نوشتن یادداشت در این بیاض‌ها مرسوم بوده و چون در بیاض‌ها تعداد اوراق ظهیره نانوشته بیشتر از یکی دو برگ بوده، مالکان آن نکاتی را در این اوراق بیاض درج می‌کردند و نیز مالکانی که ادیب و فاضل بوده‌اند، نکات جالب علمی، ادبی و حتی سفرنامه‌های خود را در این اوراق می‌نوشتند. با توجه به اینکه بیش‌تر بیاض‌های بدون تاریخ، فاقد هرگونه یادداشت هستند، چنین برداشت می‌شود که نوشتن یادداشت در این بیاض‌ها چندان مرسوم نبوده است. همچنین اغلب بیاض‌های بدون تاریخ، فاقد هرگونه حاشیه نویسی هستند، چرا که آنها بیشتر ادعیه و یا شعر بوده و در آنها محتوای تخصصی نبوده تا نیاز به درج حاشیه داشته باشد. بیشتر این بیاض‌ها دارای آسیب‌هایی که در فهرست‌ها ذکر شده هستند. علت این آسیب‌ها را می‌توان گذشت زمان، کیفیت بد کاغذ، جلد، مرکب و عدم مراقبت از این نسخه‌ها دانست.

پیشنهادها

پیشنهادهای کاربردی: نتایج به دست آمده از این تحقیق می‌تواند در دسترس و مورد استفاده نسخه‌پژوهان، هنرپژوهان، هنرجویان، خوشنویسان، صحافان، مصححان و پژوهشگران نسخه‌های خطی کتابخانه‌های بزرگ قرار گیرد تا از محتوای آن در امور پژوهشی خود بهره‌گیرند.

پیشنهاد آتی: پیشنهاد می‌شود نسخه‌های خطی با ساختار بیاض‌های تاریخ دار دوره‌های صفویه و قاجار مورد پژوهش قرار گیرد تا امکان تطبیق آن با یافته‌های مقاله حاضر فراهم شود.

سپاسگزاری: از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ارزشمند در تکمیل مطالب مقاله سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- افشار، ایرج (۱۳۵۴)، «مجموعه کمینه»، تهران، ۱۳۵۴ ش: فرهنگ ایران زمین.
- افشار، ایرج (۱۳۵۷)، «صحافی سنتی (مجموعه پانزده گفتار و کتاب شناسی)»، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- افشار، ایرج (۱۳۹۰)، «کاغذ در زندگی و فرهنگ ایرانی»، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- افشار، ایرج (۱۳۸۲)، «جستاری در نسخه بیاض سفینه تاج‌الدین احمد وزیر مورخ ۷۸۲ ق»، «نامه بهارستان»، بهار و زمستان ۱۳۸۲ (۷) و ۸، ۳۵-۶۲.
- انوری، حسن (۱۳۵۵)، «اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی»، تهران: طهوری.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۵۰)، «تاریخ بیهقی»، به کوشش علی اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- داعی الاسلام، محمد علی (۱۳۶۲)، «فرهنگ نظام»، تهران: دانش.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۴۵)، «تاریخ خط و خطاطان»، تهران: امیرکبیر.
- زمانی علویجه، علی (۱۳۸۱)، «بیاض تاج‌الدین احمد وزیر قم: مجمع ذخایر اسلامی».
- صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۰)، «نسخه‌شناسی (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی)»، با مقدمه ایرج افشار، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- عابدی، امیرحسن (۱۳۵۸)، «بیاض‌های گرانها و آثار ناشناخته شعرای بزرگ فارسی»، هشتمین کنگره تحقیقات ایرانی (کرمان)، به کوشش محمد روشن، تهران: [بی جا].
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۶)، «نسخه‌نامه (کانون استنساخ، عناصر نسخه‌شناسی، رویه‌های فهرست‌نویسی، شناخت جعل و اصالت نسخه‌ها)»، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰)، «مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی»، تهران: انجمن آثار ملی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹)، «تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی»، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مصطفی خان، غلام و عبدی خجسته، لیلا (۱۳۹۵)، «معرفی مصطلحات صفویه اثر خواجه محمد پارسا»، «پیام بهارستان»، ۲۸ (۱۴): ۷۷-۹۰.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۴۳)، «فرهنگ نفیسی»، با مقدمه محمد علی فروغی، تهران: خیام.
- نقوی، حسین عارف (۱۳۷۶ ش)، «بیر صغیر کی امامیه مصنفین کی مطبوعه تصانیف اور تراجم»، اسلام آباد.
- همایونی، صادق (۱۳۵۳)، «تعزیه و تعزیه خوانی»، تهران: جشن هنر.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۶۸)، «گلستان سعدی»، تهران: خوارزمی.
- وبسایت کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (ساکما) در تهران <http://www.nlai.ir>

- Afshar, Iraj (1978). *Traditional Binding* (Fifteen Speeches and Bibliography Collection). Tehran: Central Library and Documentation Center of the University of Tehran.
- Afshar, Iraj (1982). Final position in manuscript. *Baharestan Letter*. Volume 5: 39-100.
- Afshar, Iraj (1991). *Paper in Iranian Life and Culture*. Tehran: Research Center for Written Heritage.
- Azimi, Habibullah (2008). Mirror of Paper Heritage in Manuscripts and Bibliography of Manuscripts. *Manuscript Special Issue*. 161:42-185.
- Azimi, Habibullah (2017). *Manuscript* (Reproduction Center, Manuscript Elements, Cataloging Procedures, Recognition of Forgery and Authenticity of Manuscripts). Mashhad: Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute.
- Mayel Heravi, Najib (2000). *History of Manuscript Processing and Critical Correction of Manuscripts*. Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Mustafa Khan, Ghulam, and Abdi Khojaste, Leila (2015). Introduction of Safavid terms by Khaja Mohammad Parsa. *Payam Baharestan* magazine. 28(14): 77-90
- Safari Aq Qaleh, Ali (2011). *Manuscript Recognition (Persian Manuscript Research Journal)*. With an introduction by Iraj Afshar. Tehran: Research Center for Written Heritage 232 Manuscript Research 6.
- Website of the National Library of the Islamic Republic of Iran in Tehran. <http://www.nlai.ir>.
- *Entsiklopediyai adabiyät va san'ati Tochik*, Dushanbe, 1988; Iranica.